

Ks. JAN PIETRZYKOWSKI SDB
WNHiS UKSW, Warszawa

PRZEJMOWANIE PRZEZ SALEZJANÓW ZANIEDBANYCH ZAKONNYCH ZABYTEKÓW SZTUKI SAKRALNEJ W POLSCE W LATACH 1898-1936

1. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Towarzystwo św. Franciszka Salezego powstało w 1859 r. w Turynie z inicjatywy księdza diecezjalnego św. Jana Bosko (1815-1888). Do grona pierwszych salezjanów polskiego pochodzenia należeli: ks. Mateusz Grochowski, bł. ks. Bronisław Markiewicz, bł. ks. August Czartoryski i ks. Wiktor Grabelski¹. Ksiądz B. Markiewicz, po powrocie na teren diecezji przemyskiej jako salezjanin, w 1892 r. objął parafię w Miejscu (Piastowym) koło Krosna i bez pozwolenia władz kościelnych zorganizował zakład dla ubogiej i opuszczonej młodzieży. Z powodu nieporozumień z przełożonymi zakonnymi, we wrześniu 1897 r. opuścił Towarzystwo Salezjańskie i postanowił zorganizować własne zgromadzenie zakonne. W sierpniu 1898 r. salezjanie przybyli do Oświęcimia na zaproszenie miejscowego proboszcza księdza prałata Andrzeja Knycza i placówkę dydaktyczno-wychowawczą nad Sołą uważają za swój dom macierzysty w Polsce².

Klasztory na ziemiach polskich – zarówno w przeszłości, jak i obecnie – były i są odbiciem życia religijnego. Do czasów najnowszych prawie nie było zakonów rodzimego pochodzenia. Zakonnicy przybywali do Polski z innych krajów i przynosili ze sobą dorobek kultury materialnej, duchowej i naukowej swoich regionów i zakonów. Ich klasztory na nowym miejscu, poprzez pracę duszpasterską, kulturalno-oświatową, charytatywną i gospodarczą, stawały się ośrodkami promieniującymi na okolicę. Ponadto w Polsce wspólnoty zakonne razem z narodem doświadczały kataklizmów i różnorodnych nieszczęść. Na przestrzeni dziejów klasz-

¹ Por. K. Szczerba, *Kontakty Polaków z księdzem Janem Bosko*, Seminare. Poszukiwania Naukowo-Pastoralne 9(1987-1988), s. 124-127.

² Por. M. Wirth, *Da don Bosco ai nostri giorni. Tra storia e nuove sfide (1815-2000)*, Wyd. Libreria Ateneo Salesiano, Roma 2000, s. 277-278; J. Pietrzykowski, *Sytuacja zakonów męskich w Galicji na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Dynamiczna wierność. Błogosławiony ks. Michał Rua, pierwszy następca ks. Bosko, Przełożony Generalny Towarzystwa św. Franciszka Salezego (1888-1910)*, red. J. Wąsowicz, Wyd. Inspektorii pw. św. Wojciecha w Pile, Piła 2010, s. 103-105.

tory wyludniały się na skutek zarazy, epidemii, wojen, reformacji protestanckiej, a także laicyzacji społeczeństwa. Od rozbiorów Polski walkę z Kościołem katolickim prawie zawsze rozpoczynano od niszczenia lub dyskryminowania życia zakonnego. Oświeceni władcy europejscy w imię postępowych haseł, w majestacie prawa, ograniczali działalność, a następnie likwidowali te instytucje kościelne. Niemal doszczętnie wyludnili klasztory na ziemiach polskich Niemcy i Rosjanie w okresie niewoli narodowej. W czasie józefinizmu zniesiono w Galicji około 150 klasztorów męskich, a pozostałe skrępowano drobiazgowymi ograniczeniami uniemożliwiającymi realizację posłannictwa³.

Administracyjne władze zaborcze przeznaczały opustoszałe obiekty zakonne do swoich celów. Przejęte lokale klasztorne wykorzystywały na szkoły, magazyny, więzienia, koszary itd. Niejednokrotnie kościoły służyły za składy i magazyny, a nawet zakłady produkcyjne, takie jak browary, przędzalnie itp. Na wschodnich terenach niektóre zabytkowe murowane świątynie zamieniano na cerkwie, a klasztory przeznaczano na propagowanie prawosławia. Budynki sakralne, użytkowane wbrew ich pierwotnemu przeznaczeniu, pozbawione właściwej konserwacji, remontów i napraw, szybko popadały w ruinę i były porzucane przez dotychczasowych właścicieli lub użytkowników⁴.

W okresie niewoli narodowej życie zakonne najwcześniej zaczęło się odradzać od lat sześćdziesiątych XIX wieku w Galicji cieszącej się pewną autonomią, która umożliwiła Polakom rozwój kultury narodowej⁵. Ponadto, dzięki przychylności tamtejszych biskupów diecezjalnych, na przełomie XIX i XX wieku, przybywały nowe zgromadzenia zakonne z zachodnich krajów europejskich, takie jak: redemptoryści, salezjanie, salwatorianie, saletyni, pallotyni⁶. Po odzyskaniu przez

³ Por. S. Szantyr, *Zbiór wiadomości o Kościele i religii katolickiej w Cesarstwie rosyjskim, a w szczególności w prowincjach do Polski przyłączonych*, wyd. i druk Walentego Stefańskiego, t. 1, Poznań 1843, s. 26-42; E. Jabłońska-Deptuła, *Zakony i zgromadzenia zakonne w Polsce w XIX i XX w.*, Znak 17(1965)137-138, s. 1653-1654; P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1984, s. 195-198.

⁴ Por. F. T. Borowski, *Dekret kasacyjny z roku 1819 i jego wykonanie w stosunku do zakonów diecezji sandomierskiej*, *Studia Sandomierskie* 18(2011), s. 77-96.

⁵ Konkordat z 1855 r., zawarty między cesarzem Franciszkiem Józefem I a Stolicą Apostolską, w artykule 28. zapewnił zakonom i zgromadzeniom zakonnym wolność oraz możliwość zakładania nowych klasztorów za zgodą biskupa diecezjalnego i w porozumieniu z władzami cywilnymi. Przegrana Austrii w wojnie z Piemontem (1859) i z Prusami (1866) zmusiła cesarza do nadania państwu konstytucji (1861), a następnie pewnych ustępstw względem Węgrów i Polaków. Galicji przyznano autonomię polityczną i kulturalną, ale nie gospodarczą. Powołano wtedy: Sejm Krajowy, Wydział Krajowy, Radę Szkolną Krajową i Ministerstwo. Por. T. Merunowicz, *Wyniki samorządu w Galicji*, Wyd. W. Gubrynowicz i syn, Lwów 1916, s. 16-17; W. Urban, *Ostatni etap dziejów Kościoła w Polsce przed nowym tysiącleciem (1815-1965)*, Wyd. Edizioni Hosianum, Rzym 1966, s. 418-419; T. Włodarczyk, *Konkordaty*, wyd. 2, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986, s. 149-151.

⁶ Por. M. Brudzisz, *Redemptoryści polscy w służbie Kościoła w ostatnim stuleciu*, *Homo Dei* 52(1983)3, s. 167-169; S. Zimniak, *Salesiani nella Mitteleuropa. Preistoria e storia della provincia Austro-Ungarica della Società di S. Francesco di Sales (1867 ca-1919)*, Wyd. Libreria Ateneo Salesiano, Roma 1997, s. 125-130; A. Kielbasa, *Salwatorianie na ziemiach polskich 1881-1903*, Wyd. Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu, Wrocław 1998, s. 264-268; J. Dyl, *Pallotyni w Polsce w latach*

Polskę niepodległości, Galicja stanowiła zaplecze, z którego zakonnicy przesiedlali się w inne regiony odbudowującej się Ojczyzny⁷.

1. TRUDNE POCZĄTKI SALEZJANÓW W POLSCE

Początek i rozwój dzieła salezjańskiego w Polsce był uzależniony od niektórych świątłych i gorliwych biskupów oraz księży diecezjalnych, którzy dostrzegali konieczność podejmowania działań społecznych i oświatowych, a także „ożywienia” starych murów klasztornych i sprowadzenia nowych zgromadzeń zakonnych. Wśród zadań i celów Towarzystwa św. Franciszka Salezego brak jest jakichkolwiek wzmianek o odbudowie i renowacji zabytków sztuki sakralnej. Regulaminy Zgromadzenia Salezjańskiego zalecają tylko utrzymanie czystości i porządku w kościołach i kaplicach oraz przestrzeganie przepisów prawa partykularnego w tym względzie⁸. Salezianie, posługę duszpasterską i wychowawczą realizowali poprzez prowadzenie szkół zawodowych, średnich zawodowych i ogólnokształcących, małych seminariów duchownych. Przy tych wszystkich instytucjach dobroczynnych działały internaty. Ponadto zapewniali opiekę i wychowanie chłopcom w bursach i sierocińcach. Przy swoich parafiach i domach zakonnych dla młodzieży zewnętrznej – dochodzącej prowadzili oratoria.

Towarzystwo Salezjańskie „przeszczepione” z północnych Włoch, stawiające pierwsze kroki na ziemiach polskich, nie miało czasu i zaplecza materialnego koniecznych do wznoszenia nowych i odpowiednich gmachów na prowadzenie działalności dydaktyczno-wychowawczej w tradycyjnych zakładach zamkniętych. Dlatego z konieczności, nawet przypadkowo, salezianie przyjmowali ofiarowane im zrujnowane i ogołocone stare klasztory z kościołami. Przystosowanie tych opuszczonych i zdewastowanych obiektów wymagało wiele pracy i ciągłych nakładów finansowych związanych nie tylko z odbudową i wyposażeniem, ale też z właściwym użytkowaniem i konserwacją cennych zabytków przeszłości. Do wybuchu II wojny światowej w dziewięciu placówkach salezjańskich za podstawę pracy dydaktyczno-opiekuńczej służyły stare opuszczone i zrujnowane klasztory, budowane w innych epokach i dla innych celów, które pomimo permanentnych prac adaptacyjnych nie nadawały się do charakterystycznej dla Zgromadzenia pracy z młodzieżą⁹.

W Oświęcimiu, w pobliżu rynku głównego, znajdowały się ruiny obiektów poddominikańskich: kościoła św. Krzyża, kaplicy św. Jacka i klasztoru. Jednonawo-

1907-1947, Wyd. Redakcji Wydawnictw KUL, Lublin 2001, s. 99-101.

⁷ Por. P. Gach, *Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1999, s. 127-131.

⁸ Por. *Regulaminy Towarzystwa Salezjańskiego*, Wyd. Inspektoratu Salezjańskiego, Warszawa 1925, art. 233-236, s. 105.

⁹ W latach 1898-1939 salezianie przejęli do obsługi szesnaście dzieł istniejących, ale podupadłych, dwanaście z nich to darowizny lub zakup dawnych domów i dworków. Por. S. Wilk, *Sto lat apostołstwa salezjańskiego w Polsce (1898-1998)*, Lublin-Warszawa 1998, s. 21.

wą dużą piękną gotycką świątynię z przylegającym klasztorem ufundował książę oświęcimski Władysław (1313-1326) z żoną Eufrozymą. Kapitułarz renesansowy zbudowany obok kościoła w 1594 r. został zamieniony na kaplicę ku czci św. Jacka Odrowąża. Cesarz Józef II w 1783 r. skasował klasztor, a w 1816 r. ostatni dominikanin opuścił Oświęcim¹⁰. Grożący zawaleniem dach świątyni został rozebrany w 1845 r., co przyczyniło się do dalszej dewastacji cennego zabytku architektury sakralnej i jego wyposażenia. Zniszczone dobra poddominikańskie w 1872 r. nabył Laudau, kupiec żydowski. Nowy właściciel w zakrystii urządził sklep, świątynię wykorzystał na skład nafty i węgla, a małą kaplicę św. Jacka przeznaczył na magazyn szmat i rupieci. Wokół budynków postawiono stajnie, jatki, magazyny nawozów. Taki stan bezczeszczenia obiektów zabytków sakralnych trwał do roku 1894¹¹.

31 maja 1894 r. w Oświęcimiu, podczas procesji eucharystycznej na zakończenie oktawy Bożego Ciała i nabożeństw majowych, niektórzy z uczestników zauważyli w czwartym oknie na północnej ścianie ruin kościoła św. Krzyża Matkę Bożą z Dzieciątkiem. To nadzwyczajne wydarzenie poruszyło mieszkańców Oświęcimia i okolic, którzy za dobrowolne składki wykupili poddominikańskie ruiny i posesje¹². Proboszcz parafii ks. A. Knycz poszukiwał kongregacji zakonnej, która zakupioną nieruchomość zagospodarowałaby dla potrzeb społeczeństwa. Po odmowie dominikanów i jezuitów, miejscowy duszpasterz z komitetem społecznym zwrócili się 30 września 1895 r. do biskupa krakowskiego Jana Puzyny z sugestią sprowadzenia do Oświęcimia salezjanów. Przełożony generalny salezjanów bł. ks. Michał Rua przyjął ofertę, ale prosił jednocześnie o kilka lat zwłoki z powodu braku odpowiedniego personelu¹³.

Dopiero w połowie sierpnia 1898 r. pierwsi salezjanie przybyli nad Sołę i zatrzymali się w wydzierżawionym domu, tzw. Geislerówce (X 1898 – X 1901). W odbudowie obiektu liczyli oni głównie na pomoc finansową czytelników „Wiadomości Salezjańskich”, które wtedy osiągnęły rekordową liczbę 55 tysięcy prenumeratorów, i założonemu Związkowi Mszalnemu. Na zlecenie ks. Franciszka Trawińskiego – pierwszego organizatora placówki dydaktyczno-wychowawczej – inżynier Sławomir Odrzywolski, wspólnie z inż. Józefem Pokutyńskim, przygotował projekt restauracji kościoła. W grudniu 1899 r. nowym dyrektorem domu zakonnego w Oświęcimiu został ks. Emmanuel Manassero. Zaangażował on architekta

¹⁰ Por. Archiwum Salezjańskie Inspektorii Krakowskiej, *Kronika zakładu 1898-1907*, s. 4.

¹¹ Por. W. Żurek, *Szkoły salezjańskie w Oświęcimiu na tle salezjańskiego szkolnictwa średniego ogólnokształcącego i zawodowego na ziemiach polskich 1900-1939*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2010, s. 25.

¹² Ks. A. Knycz zapisał lakonicznie w kronice parafialnej: „Podczas procesji z ołtarzami na rynku, jakaś iskra Boża zapaliła serca pobożnej ludności. Zdawało się niektórym jakoby ... stanęła Matka Boża z Dzieciątkiem. Gotyckie łuki okien, załamanie się światła przyszły z pomocą podnieconej wyobraźni”. Cytat za: F. Niemczyk, *Wiązanka wspomnień i zdarzeń z czasu jego pobytu w Zakładzie Oświęcimskim 1894, 1900-1904*, Przemysł 1959, s. 2 (mps).

¹³ Por. Archiwum Kurii Metropolii Krakowskiej, Sygn. 202 Salezjanie, Ks. A. Knycz do Księżco-Biskupiego Konsystorza w Krakowie z 30 IX, 27 X 1895, 8 XI 1897; ks. M. Rua do bp. J. Puzyny z 23 XI 1895.

Mariusza Ceradiniego, profesora Akademii Albertina w Turynie, który wykonał plany budowy zakładu wychowawczego. Jego projekty uwzględniały wymagania systemu wychowawczego ks. J. Bosko i funkcjonalność świątyni zakonnej. Od 1899 r. prace remontowo-budowlane prowadzono dość szybko, stosowano się do wymagań konserwatora zabytków i zachowano cechy dawnej świątyni. Najpierw odbudowano prezbiterium i przykryto je sklepieniem, a fronton ozdobiono statua Matki Bożej Wspomożenia Wiernych. 19 sierpnia 1900 r., z okazji odpustu św. Jacka, kanclerz kurii, ks. Anatol Nowak, odprawił pierwsze nabożeństwo w odrestaurowanej części kościoła¹⁴. Do 1906 r. naprawiono i wzmocniono popękane mury, podwyższono nawy do pierwotnego stanu, przykryto je dachówką i wykończono sklepienia z zachowaniem linii gotyku. Długoletnie wojny światowe, kryzys gospodarczy i powojenna walka z Kościołem, uniemożliwiały dokończenie budowy świątyni. Dopiero w latach 1975-1984 w pełni zrealizowano plany M. Ceradiniego, przedłużając nawę kościoła¹⁵.

Lokalizacja pierwszego zakładu szkolno-wychowawczego umożliwiała kształcenie młodzieńców ze wszystkich zaborów, ale też pozwalała oddziaływać religijnie, kulturalnie i patriotycznie na Polaków. 27 maja 1900 r. ks. kanonik Władysław Bandurski poświęcił kamień węgielny pod nowoczesny trzypiętrowy budynek o długości 54 metrów i 14 – szerokości. Tego dnia poświęcił też figurę Matki Bożej Wspomożenia Wiernych umieszczoną nad odrestaurowanym prezbiterium i z tej okazji zmieniono poddominikańskiego tytułu kościoła¹⁶.

Po 16 miesiącach intensywnej budowy, 20 października 1901 r., kard. J. Puzyna, w obecności przełożonego generalnego ks. M. Ruy i hrabiego Leona Pinińskiego, namiestnika Galicji, uroczystie poświęcił nowoczesny zakład salezjański w Oświęcimiu. Mieściło się w nim gimnazjum klasyczne i szkoła zawodowa¹⁷. Zakład macierzysty nad Sołą był modelem i wzorem dla powstających w późniejszym okresie placówek salezjańskich na ziemiach polskich.

2. OKRES MIĘDZYWOJENNY

W 1919 r. Towarzystwo Salezjańskie odpowiedziało pozytywnie na propozycje księży diecezjalnych i przyjęło trzy placówki: w Warszawie, Aleksandrowie Kujawskim i Różanymstoku. Wiejska miejscowość Różanystok koło Dąbrowy

¹⁴ Por. *25-lecie działalności salezjańskiej w Polsce*, Druk K. Miarki, Mikołów 1923, s. 11-12; *Szkoły zawodowe Salezjańskiego Instytutu św. Jacka w Oświęcimiu – Galicja (Polska)*, Poligrafia Inspektoratu Towarzystwa Salezjańskiego w Krakowie, wydał W. Żurek, Kraków 2011, s. 2*-3*.

¹⁵ Por. J. Ptaszkowski, *Sanktuarium Matki Bożej Wspomożenia Wiernych w Oświęcimiu*, Wyd. Poligrafia Inspektoratu Salezjańskiego w Krakowie, Oświęcim 1994, s. 48-49.

¹⁶ Por. J. Ślósarczyk, *Historia Prowincji św. Jacka Towarzystwa Salezjańskiego w Polsce*, t. 1, Pogrzebień 1960, s. 621-622 (mps): W. Żurek, *Salezjańskie szkolnictwo ponadpodstawowe w Polsce 1900-1963. Rozwój i organizacja*, Wyd. Poligrafia Inspektoratu Towarzystwa Salezjańskiego w Krakowie, Lublin 1996, s. 32-33.

¹⁷ Por. *Poświęcenie domu salezjańskiego w Oświęcimiu*, Głos Narodu 22 X 1901, s. 3.

Grodzieńskiej (Białostockiej) słynęła z sanktuarium maryjnego z cudownym obrazem i dużego barokowego kościoła z poddominikańskim klasztorem. Monumentalna murowana trójnawowa świątynia pochodzi z drugiej połowy XVIII wieku. W latach 1663-1846 kustoszami sanktuarium byli dominikanie sprowadzeni z Sejn przez Eufrozymę i Feliksa Tyszkiewiczów. 26 września 1866 r. kościół, zabudowania i ziemię przejęło duchowieństwo prawosławne¹⁸. Nowi użytkownicy zapoczątkowali dzieło niszczenia, przystosowując świątynię katolicką do wymogów rosyjskiej cerkwi. W Różanymstoku (Krasnymstoku) – w celu rusyfikacji miejscowej ludności – powstała niewielka parafia prawosławna, a w latach 1901-1915 znajdował się żeński monastyr. Po wyjeździe sióstr zakonnych żołnierze niemieccy wykorzystali kościół na skład siana, słomy i stajnię dla koni¹⁹.

28 listopada 1918 r. biskup wileński bł. Jerzy Matulewicz reaktywował parafię różanostocką, a dotychczasowego wikariusza z Dąbrowy Grodzieńskiej, ks. Witolda Sarosieka, mianował proboszczem. Prace związane z rekatalizacją świątyni, obsługą parafii i sanktuarium oraz zagospodarowaniem obiektów poddominikańskich i po mniszkach prawosławnych przerastały możliwości jednego duszpasterza. Ponieważ dominikanie nie wykazali zainteresowania Różanymstokiem, ksiądz proboszcz, z upoważnienia biskupa wileńskiego, 10 listopada 1919 r. sprowadził salezjanów z Oświęcimia²⁰. Nowi właściciele przejęli opuszczone obiekty zakonne: łańskie i prawosławne. Z tego powodu wojewoda białostocki oskarżył salezjanów do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, że nieprawnie zajęli oni własność państwową. Od stycznia następnego roku przełożony domu zakonnego ks. Walenty Kozak pełnił także obowiązki proboszcza parafii i kustosza sanktuarium. Z najważniejszych prac i inwestycji przeprowadzonych w zabytkowym kościele należy wymienić: sprowadzenie nowych dzwonów w miejsce zniszczonych przez Rosjan i zbudowanie przez firmę Biernackiego z Warszawy 32-głosowych organów. Przerdzewiałą blachę na dachu zastąpiono dachówką i podwyższono wschodnią wieżę. Mimo prowadzonych poszukiwań nie udało się odnaleźć cudownego obrazu. Zastąpiono go kopią wykonaną przez Wincentego Tura w Warszawie, którą poświęcił papież Pius XI, a 8 września 1929 r. abp Romuald Jałbrzykowski uroczystie wprowadził do świątyni²¹. Najintensywniejsze prace

¹⁸ W 1911 r. abp S. B. Sistrzeńcewicz utworzył parafię w Różanymstoku. Po usunięciu dominikanów przez carat duszpasterstwo przez 20 lat prowadzili księża diecezjalni. W ramach represji po powstaniu styczniowym w 1866 r. skasowano parafię, a obiekty przekazano prawosławnym. 14 VIII 1915 r. zakonnice ewakuowały się na wschód i zabrały ze sobą m. in. cudowny obraz Matki Bożej. Dopiero 13 listopada 1918 r. władze niemieckie przekazały kościół i beneficjum parafialne biskupowi wileńskiemu. Por. *Kronika parafii różanostockiej 1919-1963*, Różanystok 1964 (mps); W. Sarosiek, *Kościół różanostocki w powiecie Sokólskim Ziemi Grodzieńskiej*, Grodno 1919, s. 10-11.

¹⁹ Por. J. Łotowski, *Sanktuarium różanostockie*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1993, s. 91-93.

²⁰ Por. T. Krahel, *Różanystok. Sanktuarium maryjne*, Wyd. Kurii Arcybiskupiej w Białymstoku, Białystok 1981, s. 26-27; J. Pietrzykowski, *Duchowni polscy – dobrodziejcie salezjańscy z lat 1898-1938*, Seminar. Poszukiwania Naukowo-Pastoralne 18(2002), s. 615-616.

²¹ Por. Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego,

związane z generalnym remontem i wystrojem świątyni przeprowadzono w drugiej połowie lat siedemdziesiątych ubiegłego stulecia. Zaplanowano je w ramach przygotowań do uroczystej koronacji cudownego obrazu. Salezjanie wymienili wówczas posadzkę, instalację elektryczną, wieżbę dachową, którą pokryto blachą miedzianą, uzupełniono brakujące tynki i wymalowano całą świątynię zarówno wewnątrz, jak i z zewnątrz. 28 czerwca 1981 r. kard. Franciszek Macharski, w obecności 15 biskupów i ok. 200 tysięcy pielgrzymów, koronował wizerunek Matki Bożej, a 30 sierpnia 1987 r. kościół otrzymał tytuł bazyliki mniejszej²².

Pokolenia salezjanów mają duży wkład w ratowanie, odrestaurowanie, konserwację i właściwe utrzymanie zabytków pocysterskich w Łądzie nad Wartą²³. Obecna wschodnia część barokowego kościoła z dwoma wieżami i transeptem została zbudowana w latach 1651-1689 przy udziale wybitnych architektów włoskich. W latach 1728-1735 powiększono świątynię o ośmioboczną nawę zwieńczoną monumentalną kopułą z latarnią. Wnętrze kościoła jest ozdobione bogatą dekoracją stiukową oraz polichromią figuralną z malowidłami. Kościół został wyposażony w ołtarz główny, cztery duże boczne ołtarze i sześć mniejszych. Całość wystroju wzbogacają: piękna barokowa ambona i stalle, prospekt organowy z 1734 r. i cztery konfesjonały. Do kościoła od strony południowej przylegają zabudowania klasztorne z XIV wieku (podwyższone w XVII i XVIII wieku) w kształcie czworoboku, z wirydarzem otoczonym kruzgankami. We wschodnim skrzydle klasztoru mieści się oratorium z drugiej połowy XIV wieku o krzyżowo-żebrowym sklepieniu ozdobione gotyckimi freskami. Obok znajduje się kapitułarz gotycki o unikalnym gwiaździsto-trójdzielnym sklepieniu opartym na jednym filarze²⁴.

W kwietniu 1921 r. Towarzystwo Salezjańskie przejęło do obsługi w Łądzie nad Wartą małą wiejską parafię z kościołem, a wolne pomieszczenia klasztorne przeznaczyło na przyszłe małe seminarium duchowne. Wypada nadmienić, że przez cały poprzedni wiek obiekt poniósł ogromne straty związane z kasatą opac-

Sygn. 911, Zakony Męskie, t. 5; Archiwum Salezjańskie Inspektorii Warszawskiej [dalej: ASIW]. T. Różanystok. Kopie listów: Ks. P. Tirone do Nuncjusza Apostolskiego w Warszawie, *Oświęcim* 3 X 1919 r.; Ks. P. Tirone do Generała Dominikanów, *Oświęcim* 20 XII 1919 r.; J. Pietrzykowski, *Salezjanie w (archi) diecezji wileńskiej w latach 1919-1939*, w: *Mój Kościół w historię wpisany. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Tadeuszowi Krahelowi*, Red. T. Kasabuła, A. Szot, Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, Białystok 2007, s. 369-370.

²² Por. J. Pietrzykowski, *Salezjanie w Polsce 1945-1989*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 2007, s. 207.

²³ Fundatorem opactwa w Łądzie był Mieszko III Stary, który w 1175 r. osadził tam cystersów z Łekna, a następnie w 1193 r. zasilili zakonnikami niemieckimi z Altenbergu koło Kolonii. Opactwo zostało skasowane w 1819 r., a w latach 1850-1864 gospodarzami tego miejsca byli kapucyni. 4 lutego 1890 r. biskup kujawsko-kaliski Antoni Bereśniewicz erygował parafię. Por. M. Kamiński, *Dawne opactwo zakonu cysterskiego w Łądzie nad Wartą. Zarys dziejów i zabytki sztuki*, Nakład Małego Sem. Salezjańskiego w Łądzie, Łą 1936, s. 100-102; J. Nowiński, *Łą nad Wartą*, Towarzystwo Salezjańskie Inspektorii pw. św. Wojciecha, Warszawa 2009, s. 12, 17.

²⁴ Por. Z. Białłowicz-Krygierowa, *Malowidła ściennie z XIV wieku w dawnym opactwie cysterskim w Łądzie nad Wartą*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1957, s. 23-38; J. Pietrzykowski, *Łą nad Wartą*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 10, red. E. Ziemann, Lublin 2004, kol. 595-597.

twa (1819 r.), eksmisją kapucynów (1864 r.), rabunkiem dokonany przez wojska niemieckie podczas pierwszej wojny światowej. W 1917 r. żołnierze dla celów militarnych zdarli z kościoła blachę miedzianą, zdewastowali organy, zabrali dzwony i duży zegar itd. Po zakończeniu wojny cały obiekt znajdował się w fatalnym stanie technicznym, a niektóre części kościoła groziły zawaleniem. W pomieszczeniach klasztornych brakowało większości okien, drzwi, podłóg, pieców. Wcześniej, przed 1890 rokiem, zawaliło się skrzydło północne klasztoru z krużgankiem przylegającym do świątyni²⁵.

Pierwsze prace zabezpieczeniowe i naprawcze prowadzono od momentu przybycia salezjanów do Łądu aż do października 1924 r. Podczas drugiego etapu remontowo-budowlanego (1924-1928) przystosowano klasztor do wymagań młodzieżowej placówki dydaktyczno-wychowawczej. Obiekt wyposażono w wodociągi i własną instalację elektryczną napędzaną silnikiem spalinowym. Jednocześnie przeprowadzono renowację barokowej Sali Opackiej na piętrze i odnowiono całe skrzydło zachodnie. W 1929 r. przystąpiono do odbudowy zniszczonego północnego skrzydła klasztoru, które zaadaptowano na salę teatralną. W tym czasie odnowiono gotycki kapitularz, ale dopiero w 1968 r. usunięto z żeber i zworników stiukową okładzinę. Kontynuowane w latach trzydziestych prace koncentrowały się głównie na wystroju świątyni. Przedłużono wówczas barokowe stalle, które wcześniej skrócili kapucyni, odnowiono ambonę, ołtarze, konfesjonały, fasadę kościoła i zawieszono dwa nowe dzwony²⁶.

Podjęte w Łądzie prace przerwał wybuch drugiej wojny światowej. W latach 1940-1945 Niemcy wykorzystywali własność kościelną do własnych celów. Na początku lutego 1945 r. salezjanie wrócili do Łądu i zastali obiekt ograbiony i zdewastowany. Początkowe powojenne prace ograniczały się do upiększenia otoczenia i uzupełnienia braków wyposażenia pomieszczeń oraz reperacji dachów na kościele i klasztorze²⁷. Gruntowną renowację zabytków rozpoczęto w połowie lat siedemdziesiątych XX wieku. Obejmowała ona wymianę wszystkich tynków zewnętrznych i malowanie ścian, założenie systemu odwadniającego mury, pokrycie kościoła blachą miedzianą. Następnie w latach osiemdziesiątych przystąpiono do prac wewnątrz świątyni i klasztoru. Poddano wówczas renowacji ocalałe płótna Adama Swacha, podjęto kompleksową konserwację oratorium św. Jakuba Apostoła. Natomiast w kościele przywrócono pierwotną świetność ołtarza św. Urszuli, a także organów. Na początku XXI wieku do najważniejszych inwestycji należy zaliczyć remont kopuły i latarni oraz całkowitą wymianę hełmów na wieżach kościelnych²⁸.

²⁵ Por. J. Domasłowski, *Kościół i klasztor w Łądzie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Poznań 1981, s. 22-26.

²⁶ Por. J. Nowiński, *Od spustoszenia i ruiny do Pomnika Historii. Salezjanie w trosce o Łąd i jego zabytki w latach 1921-2011*, w: *Salezjanie w Łądzie 1921-2011*, red. J. Nowiński, Wyd. Towarzystwa Salezjańskiego Inspektorii św. Wojciecha, Warszawa-Łąd, 2011, s. 55-58.

²⁷ Por. M. Chmielewski, *Małe Seminarium Duchowne Księży Salezjanów w Łądzie nad Wartą w latach 1921-1952*, Łąd 1988, s. 39-40 (mps).

²⁸ Por. J. Nowiński, *Od spustoszenia do ruiny...*, s. 64-69.

Kolejną placówką, która odzyskała swoją dawną świetność dzięki pracy salezjanów, jest Czerwińsk nad Wisłą. Zdecydowali się oni przyjąć zbudowany z granitu kościół romański i gotycki (kilkakrotnie przebudowywany) trójskrzydłowy oraz dwukondygnacyjny klasztor po byłym opactwie kanoników regularnych laterańskich skasowanym w 1819 r. Z polecenia Namiestnika Królestwa Polskiego gen. Józefa Zajączka, do wolnych pomieszczeń klasztornych przenieśli się siostry norbertanki usunięte z Płocka (1819-1902). W latach 1855-1923 duszpasterstwo parafialne prowadzili księża diecezji płockiej. Za ich czasów, w 1907 r., rozebrano skrzydło zachodnie (tzw. Jagiełłowe lub zamkowe), a za sprzedaną cegłę zabezpieczono pozostałe ruiny²⁹.

Ostatni proboszcz diecezjalny w Czerwińsku, ks. Eugeniusz Gruberski (1907-1923), publicysta muzyczny i miłośnik sztuki sakralnej, nie był w stanie odbudować klasztoru. Na plebanię przystosował murowany spichlerz (1919), a klasztor zamierzał przekazać zakonnikom³⁰. Salezjanie przybyli do Czerwińska 10 listopada 1923 r., a dwa dni później objęli parafię razem z beneficjum. Zabytkowy, z połowy XII wieku, trójnawowy kościół bazylikowy z ukrytym transeptem i dwoma strzelistymi kamiennymi wieżami, choć przebudowywany w okresie renesansu i baroku, nadal pociągał swoją architekturą i wystrojem (cudowny obraz Matki Bożej Pocieszenia, freski ścienne, romański portal kamienny), natomiast mury klasztorne odstraszały ruiną. Część wschodnia klasztoru pokryta prowizorycznym dachem nie miała stropów. Skrzydło południowe także znajdowało się w ruinie, a w ścianach były duże wyrwy po pociskach artyleryjskich. W całym klasztorze tylko trzy pokoje nadawały się do zamieszkania³¹.

Mimo tak katastrofalnego stanu klasztoru, salezjanie postanowili otworzyć w nim nowicjat. Czerwińsk miał bowiem atuty sprzyjające formacji i duchowemu rozwojowi kandydatów do Towarzystwa Salezjańskiego. Wymienić należy: sanktuarium maryjne oraz zabytkowy kościół położony malowniczo na wzgórzu z widokiem na Wisłę i Puszcę Kampinoską. Bogata przeszłość historyczna tego miejsca dawała szansę odtworzenia ośrodka religijnego, narodowego i kulturalnego. Przystosowanie starego zaniedbanego klasztoru do potrzeb mieszkalnych wymagało dużo wysiłku, jeśli chciało się uchronić i zachować pozostałości kultu-

²⁹ Fundatorem opactwa i budowniczym kościoła był biskup płocki Aleksander z Malonne (1129-1156) przy współudziale księcia Bolesława Kędzierzawego. Najstarszym autentycznym dokumentem dotyczącym Czerwińska jest bulla protekcyjna papieża Hadriana IV *Offici nostri* nos z 14 IV 1155 r. Por. T. Mroczko, *Czerwińsk romański*, Warszawa 1972, s. 7-11; J. Pietrzykowski, *Nowicjat salezjański w Czerwińsku*, *Seminare. Poszukiwania Naukowo-Pastoralne* 11(1995), s. 341-343; H. Wajs, *Źródła do dziejów średniowiecznego i wczesnonowożytnego Czerwińska w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, w: *Dzieje klasztoru w Czerwińsku*, red. E. Olbromski, Lubelska Oficyna Wydawnicza, Lublin 1997, s. 25-27.

³⁰ Por. Archiwum Kurii Diecezji Płockiej, T. Czerwińsk, *Bp A. J. Nowowiejski do ks. E. Gruberskiego, Płock 10 I 1923*; Z. Maciak, *Salezjanie w Czerwińsku*, Czerwińsk 1974, s. 3 (mps).

³¹ Por. Kronika 1923-1938, dekret biskupa nr 2769, odpis w kronice parafialnej; I. Galicka, *Sztuka romańska (XI-XIII w.)*, w: *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, s. 163-164.

ry materialnej. Na początku wyremontowano najmniej zdewastowane skrzydło wschodnie, a następnie odnowiono skrzydło południowe. Dostosowanie obiektu do potrzeb życia zakonnego prowadzono systematycznie w ciągu następnych lat, także po przybyciu nowicjatu z Kleczy Dolnej koło Wadowic w listopadzie 1924 r. W 1928 r. odrestaurowano ściany zewnętrzne klasztoru, a główną nawę kościoła przykryto nową blachą cynkową³². Równocześnie, obok odbudowy ruin, prowadzono też w klasztorze prace konserwatorskie. Do najważniejszych można zaliczyć odkrycie piękna sali gotyckiej znajdującej się na parterze w połowie skrzydła południowego. Pomieszczenie to jest przykryte żebrowym sklepieniem gwiaździstym z renesansowymi freskami. Sala ta kanonikom regularnym służyła za kapitułarz, a siostronom norbertankom za refektarz. To cenne, zabytkowe lokum salezjanie przeznaczyli na kaplicę nowicjacką. Podczas okupacji Niemcy wykorzystali ją na magazyn świeżego chleba i zniszczyli freski, które po wojnie oczyszczono z brudu i pleśni, a na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych gruntownie odnowiono³³.

Wieczorem 19 lutego 1933 r. w szatni na strychu wybuchł pożar na tyle groźny, że zniszczył dachy klasztorne i całe piętro. Ocalały tylko pomieszczenia z żelbetowymi stropami bądź ze sklepieniami. Z trudem udało się uratować całą świątynię. Odbudowa przebiegała sprawnie i trwała około jednego roku. Równocześnie, w kwietniu 1934 r., przystąpiono do podnoszenia z ruin części skrzydła Jagiełłowego. Tak więc w ciągu jednego dziesięciolecia salezjanie dwukrotnie dźwigali klasztor czerwiński z ruin i zgliszcz³⁴.

Podczas okupacji hitlerowskiej kościół i klasztor w Czerwińsku ocalały przed zniszczeniem. Niemcy zabrali ze świątyni trzy zabytkowe dzwony, romańską antabę z odlaną w brązie kołatką, znajdującą się w bocznych (południowych) drzwiach bazyliki, a z klasztoru – cenne dokumenty i prawie wszystkie meble³⁵. Przy finansowej pomocy Polonii salezjanie odbudowali skrzydło Jagiełłowe, a w kolejnym dziesięcioleciu pokryli świątynię blachą miedzianą i wzmocnili granitowe wieże kościelne oraz wymienili wszystkie tynki zewnętrzne i je pomalowali. Za kadencji proboszcza ks. dr. Kazimierza Dębskiego (1958-1972) kościół otrzymał tytuł bazyliki mniejszej (1968), a cudowny obraz został ozdobiony koronami papieskimi przez Prymasa Tysiąclecia kard. Stefana Wyszyńskiego (1970)³⁶.

³² Por. Kronika pomocnicza 1928-1930; M. Kamiński, *Stan klasztoru czerwińskiego w chwili przejęcia*, Czerwińsk 1973, s. 3 (mps); K. Dębski, *Bazylika czerwińska. Przewodnik*, Wydawnictwo Towarzystwo Naukowe Płockie Oddział w Wyszogrodzie, Płock 1988, s. 10-11; J. Pietrzykowski, *Salezjanie w Czerwińsku. Przeszłość i teraźniejszość, w: Dzieje klasztoru w Czerwińsku...*, s. 127-128.

³³ Por. Kronika 1923-1938; M. Kamiński, *Stan klasztoru...*, s. 16; J. Nowiński, *Czerwińsk*, Wydawnictwo Towarzystwa Salezjańskiego Inspektorii św. Stanisława Kostki, Warszawa 2012, s. 90.

³⁴ Por. ASIW, T. Czerwińsk, Z. Mroczkowski, *Salezjanie w Czerwińsku 1945-1969*, Czerwińsk 1969, s. 1-4 (mps).

³⁵ Por. ASIW, T. Szkody wojenne. Kwestionariusz – Czerwińsk 1945; T. Wspomnienia salezjanów 1939-1945, koad. S. Walla, Dębno Lubuskie 30 VII 1979, s. 1-3 (mps).

³⁶ Por. ASIW. T. Personalna ks. F. Pytla, Ks. F. Pytel do ks. S. Styrny, Czerwińsk 6 V 1978; T. Czerwińsk. Ks. K. Jarząbek. Sprawozdanie z 12 V 1974 r. podczas wizytacji parafii.

Listem z 7 grudnia 1925 r. biskup łódzki Wincenty Tymieniecki zaproponował salezjanom objęcie odbudowanego barokowego jednonawowego kościoła i poreformackich ruin klasztornych w Lutomiersku koło Łodzi. Oprócz kasaty klasztoru w 1900 r., do kompletnej ruiny doprowadziły obiekt działania wojenne w październiku 1914 r. Ocalało tylko pomieszczenie za głównym ołtarzem w świątyni przeznaczone na zakrystię. Zawiązany 4 października 1919 r. Komitet Odbudowy Kościoła Poklasztornego w Lutomiersku działał na tyle sprawnie, że już 4 października 1925 r. bp W. Tymieniecki konsekrował odbudowany kościół wyposażony tylko w jeden ołtarz główny³⁷. 28 maja 1926 r. biskup łódzki przekazał Towarzystwu Salezjańskiemu wspomniany kościół i klasztor, który 13 czerwca tego roku, podczas odpustu parafialnego, przejął ks. Walenty Kozak. Nowi właściciele podjęli dzieło odbudowy i wyposażenia obiektu na potrzeby przyszłego sierocińca. Podczas okupacji hitlerowskiej zabytki poreformackie ocalały przed zniszczeniem, chociaż wymagały koniecznych napraw i remontów. Z nieznanых przyczyn w południe 11 września 1951 r. spłonęły dachy i całe piętro klasztoru, co przyspieszyło likwidację domu dziecka³⁸. Po kolejnej odbudowie klasztor przeznaczono na dom rekolekcyjny. W latach osiemdziesiątych wzmocniono skarpy i mury świątyni, a dach nakryto blachą miedzianą. Od 1996 r. istnieje w Lutomiersku Salezjańska Ogólnokształcąca Szkoła Muzyczna II Stopnia im. ks. Antoniego Chlondowskiego³⁹.

W roku 1924 władze miasta Poznania przekazały Kurii Arcybiskupiej w Poznaniu całą posesję po siostrach dominikankach przy ul. Wronieckiej w Poznaniu. Prymas Polski kard. Edmund Dalbor dekretem z 8 stycznia 1926 r. oddał salezjanom opuszczone ruiny XVI-wiecznego klasztoru i kościoła pw. św. Katarzyny. Przez ponad sto lat obiekt kościelny służył Prusakom – przejściowo żołnierzom francuskim – za magazyn arsenału. Nawa kościelna została podzielona na dwie kondygnacje. Popękane gotyckie sklepienie groziło zawaleniem, od strony podwórza podziurawiony dach był załamany⁴⁰.

³⁷ Właściciel Lutomierska, Andrzej Grudziński, wojewoda sieradzki, w 1650 r. sprowadził franciszkanów-reformatów i na mieszkanie przekazał im rycerski zamek położony ok. 600 metrów od rynku miasta. Fundatorzy do 1659 r. zbudowali kościół, a następnie dobudowali dwa skrzydła małego piętrowego klasztoru z wirydarzem w środku. Po ukazie kasacyjnym cara Aleksandra II wydanym 8 XI (27 X starego stylu) 1864 r., Lutomiersk zaliczono do klasztorów etatowych dla zakonników wysiedlonych z Brzezin, Miedniewic i Szczawina. Od 1900 r. kościół obsługiwali księża diecezjalni. Por. Archiwum Domu w Lutomiersku, Księga Protokołów Komitetu Odbudowy Kościoła Poklasztornego w Lutomiersku 1921-1926; M. Kałamajska-Seed, *Modelowy wystrój kościoła reformatów w Boćkach*, Biuletyn Historii Sztuki i Kultury (1980)2, s. 145; J. Pietrzykowski, *Salezjanie w Lutomiersku wczoraj a dziś*, *Seminare. Poszukiwania Naukowo Pastoralne* 12(1996), s. 296-297; R. Prejs, *Zakonnicy franciszkańscy Królestwa Polskiego po kasacie 1864 r.*, Wyd. Braci Mniejszych Kapucynów, Warszawa 2003, s. 103, 109.

³⁸ Por. Archiwum Archidiecezji Łódzkiej, T. Lutomiersk, Dekret bp. W. Tymienieckiego z 28 V 1926 r. Nr 1963; *Księga Pamiątkowa Odbudowy Klasztoru w Lutomiersku* (rękopis); ASIW, T. Lutomiersk, L. Rupała, *Wspomnienia z Lutomierska z czasów wojny*, Sokołów Podlaski 1963 (mps); J. Pietrzykowski, *Salezjanie w Lutomiersku ...*, s. 306-307.

³⁹ Por. Archiwum Domu w Lutomiersku. Kronika Domu 1966-1969; 1970-1972; *Protokół z wizytacji kanonicznej*. 29 XII 1983 r.; <www.lutomiersk.salezjanie.pl/info/>, (data dostępu: 11.07.2013).

⁴⁰ Kościół i klasztor dominikanki należał do najstarszych żeńskich wspólnot zakonnych w Po-

Organizatorem i pierwszym lokalnym przełożonym domu zakonnego mianowano ks. Antoniego Śródkę, który przybył do Poznania 25 stycznia 1926 r. zamieszkał gościnnie u franciszkanów konwentalnych. Dopiero 18 października tego roku salezianie przenieśli się do swojego skromnego pokoju. Pracę przy ul. Wronieckiej rozpoczęto od usunięcia gruzu, uporządkowania wnętrza, gruntownej naprawy dachów i szczytów. Już 20 czerwca 1927 r. Prymas Polski abp August Hlond poświęcił odremontowaną świątynię, ale pod nowym wezwaniem – Matki Bożej Wspomożenia Wiernych.

Dom salezjański w Poznaniu Niemcy okupowali od 13 stycznia 1940 r., a od sierpnia następnego roku także kościół. Na skutek bombardowań i ostrzałów artyleryjskich został uszkodzony dach świątyni i ściany klasztoru. Przedwojenny dyrektor, ks. Emanuel Słodczyk, 17 marca 1945 r. wrócił do stolicy Wielkopolski i zastał obiekt zniszczony i ograbiony. Lokalny przełożony zakonny nie zniechęcił się i podjął się usunięcia szkód i przeprowadzenia prac remontowo-budowlanych. Odrestaurowany kościół w 1966 r. konsekrował abp Antoni Baraniak⁴¹.

Biskup lubelski Marian Fulman, ze względu na wzrastającą liczbę ubogiej i opuszczonej młodzieży na Kalinowszczyźnie, postanowił osadzić salezjanów w tej dzielnicy miasta. Nawrócony z judaizmu Tadeusz Weisberg 8 grudnia 1927 r. przekazał ks. inspektorowi Antoniemu Hlondowi ruiny XVII-wiecznego murowanego kościoła i piętrowego klasztoru po franciszkanach konwentalnych⁴². Trudna sytuacja materialna Zgromadzenia i ograniczone kontakty z miejscową biedną ludnością opóźniały prace remontowo-budowlane. Dopiero 3 grudnia 1933 r. biskup diecezjalny poświęcił skromną kaplicę. Po licznych przebudowach i adaptacjach trudno jest jednoznacznie określić styl dwukondygnacyjnego obecnie kościoła. Biskup Bolesław Pylak 14 stycznia 1976 r. zlecił ks. dr. Janowi Krawcowi, przełożonemu domu zakonnego, prowadzenie duszpasterstwa z prawami proboszczowskimi. Po uzyskaniu zgody władz państwowych biskup diecezjalny 20 grudnia 1979 r. erygował parafię pw. Matki Bożej Wspomożenia Wiernych⁴³.

znaniu. Został on ufundowany w 1283 r. przez księcia Przemysława II. W 1536 r. w dzielnicy żydowskiej wybuchł groźny pożar, który zniszczył obiekt zakonny. Wkrótce odbudowane kościół i klasztor przeżyły kolejne kataklizmy: pożar (1624), wojnę północną (1703), konfederację Gniazdowskiego (1716). Według wizytacji z 1781 r. w nędznych warunkach w klasztorze mieszkało 20 sióstr. W latach 1805-1822 dom zakonny dominikanek uległ likwidacji. Por. Św. Katarzyna. *Klasztor Katarzynek w Poznaniu 1283-1822. Salezianie 1926-1928*, Wyd. Ks. Ks. Salezjanów w Poznaniu, Poznań 1928, s. 7, 12-26; J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej. Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, t. 2, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 1964, s. 376.

⁴¹ Por. J. Ślósarczyk, *Historia Prowincji...*, t. 6. Pogrzebień 1969, s. 408-409; L. Kaliński, *Rodzina salezjańska w Polsce. Wykaz osób i domów*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1988, s. 343-344.

⁴² W 1649 r. franciszkanie konwentalni dokończyli budowę murowanego kościoła, a w 1688 r. wzniesli klasztor na podmokłym gruncie. Obiekt ucierpiał podczas wojen szwedzkich, a w czasach Księstwa Warszawskiego był zajęty na potrzeby wojska. Dopiero w 1814 r. franciszkanie wrócili do Lublina, ale już w 1817 r. definitywnie opuścili to miejsce. Wolne pomieszczenia wykorzystano kolejno na: składy wojskowe, szpital, fabrykę sukna. Por. J. Ślósarczyk, *Historia Prowincji...*, t. 2, s. 331-334; M. Zahajkiewicz, *Diecezja lubelska. Informator historyczny i administracyjny*, Wyd. Kurii Biskupiej w Lublinie, Lublin 1985, s. 97.

⁴³ Por. J. Krawiec, *Duszpasterstwo salezjanów na Kalinowszczyźnie w Lublinie*, w: 75 lat salezja-

W 1924 r. Towarzystwo Salezjańskie przejęło dzieła dobroczynne zorganizowane przez ks. Karola Lubiańca w Wilnie. Początkowo salezjanie pracowali przy ul. Dobrej Rady, gdzie obsługiwali mały neogotycki kościół pw. Bożej Opatrzności i szkołę zawodową z internatem. Ponieważ bł. bp J. Matulewicz kościół św. Stefana przeznaczył dla Litwinów, dlatego dopiero w 1928 r. przybyli tam salezjanie i zorganizowali osobny dom zakonny dla ok. siedmiu współbraci. Świątynia w stylu późnogotyckim z elementami renesansu została zbudowana na przedmieściach Wilna w 1600 r. dzięki staraniom ks. Szymona Wysockiego SJ i ofiarności okolicznych mieszkańców. Początkowo kościół był przeznaczony na potrzeby szpitala św. Łazarza. Następnie prowadziły przy nim działalność zakonnice ze Zgromadzenia Sióstr Życia Maryi (1737-1865) i okresowo kościół św. Stefana (1744-1821) pełnił rolę świątyni parafialnej. Na przełomie XIX i XX wieku do zaniedbanego budynku sakralnego uczęszczało niewielu wiernych⁴⁴. Salezjanie obsługiwali kościół św. Stefana, byli kapelanami sióstr salezjanek i dla chłopców zorganizowali oratorium. Ponadto uczyli religii w szkołach i studiowali na Uniwersytecie Stefana Batorego. Budynek sakralny ucierpiał w 1944 r. podczas bombardowania Wilna i z trudem został przywrócony do używalności. Wkrótce, 12 stycznia 1945 r., uległ ponownemu zniszczeniu z powodu wybuchu wagonów z amunicją na stacji kolejowej⁴⁵.

W 1936 r. abp R. Jałbrzykowski przekazał Towarzystwu Salezjańskiemu w użytkowanie pounicką bazylikę w Supraślu koło Białegostoku, a Ministerstwo Spraw Wewnętrznych za symboliczną złotówkę wydzierżawiło połowę budynków klasztoru pobazylińskiego. Obiekty te salezjanie przystosowali na prowadzenie sierocińca dla chłopców i pełnienie posługi duszpasterskiej wśród okolicznych mieszkańców. Monaster w Supraślu ufundował na początku XVI w. Aleksander Chodkiewicz – marszałek Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1625 r. bazylianie przystąpili do unii brzeskiej i do 1824 r. byli gospodarzami tego miejsca. Następnie władze carskie sprowadziły zakonnice prawosławne, które w 1915 r. wyjechały na wschód⁴⁶.

Latem 1939 r. zabytkowy obiekt w Supraślu zwiedził premier Felicjan Sławoj Składkowski, który przekazał gospodarzom tego miejsca 10 000 zł. Salezjanie w Supraślu podczas wakacji 1939 r. postanowili otrzymaną kwotę przeznaczyć na renowację sześciu obrazów z ikonostasu. Z powodu wybuchu II wojny światowej nie zrealizowano tego planu, a czerwonoarmiści nawinięte na wały przedmioty kultu pocięli na chodniki. Władze okupacyjne najpierw usunęły salezjanów z klasztoru, a 8 grudnia 1939 r., po Mszy św., zabrały klucze do bazyliki. Miejscowi

nów na Kalinowszczyźnie w Lublinie (1927-2002), red. J. Gocko, A. Paszek, Wyd. Poligrafii Inspektoratu Towarzystwa Salezjańskiego w Krakowie, Lublin 2002, s. 7-11, 24; J. Pietrzykowski, *Salezjanie w Polsce 1945-1989*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 2007.

⁴⁴ Por. ASIW, T. Byłe Placówki na Wschodzie – Wilno ul. Stefańska; K. Lubianiec, *Ostatnie lata kościoła św. Stefana w Wilnie*, s. 1-8 (mps); Inwentarz oraz beneficjum kościoła św. Stefana sporządzony 20 VIII 1928; 12 VII 1946.

⁴⁵ Por. ASIW, T. Byłe Placówki na Wschodzie – Wilno ul. Stefańska; S. Pływaczyk, *Kronika II wojny światowej* (rękopis); J. Pietrzykowski, *Duchowni polscy – dobrodziejcie salezjańscy*, *Seminare. Poszukiwania Naukowe-Pastoralne* 20(2004), s. 618-619.

⁴⁶ Por. ASIW, *Kronika Zakładu Księży Salezjanów w Supraślu 1936-1950*.

prawosławni przekupili Ukraińców – będących w służbie Niemców – którzy w niedzielę 23 lipca 1944 r. zburzyli zabytkową świątynię. W 1950 r., z powodu różnorodnych trudności, salezianie zrezygnowali z pracy młodzieżowej w Supraślu⁴⁷.

3. REFLEKSJE KOŃCOWE

Towarzystwo Salezjańskie, realizując własne posłannictwo młodzieżowe, włączało się w duszpasterstwo ogólne, a przy tym również w ratowanie zabytków sztuki sakralnej. Zakonnicy wpisali się na trwałe w historię Kościoła powszechnego, który jest strażnikiem przeszłości, nośnikiem kultury, piastunem teraźniejszości i drogowskazem przyszłości. Ponad stuletnia obecność salezjanów na ziemiach polskich w kilkakrotnie zmieniających się warunkach politycznych, gospodarczych i ideologicznych potwierdza tę dobroczynną działalność.

W zdecydowanej większości salezianie przejmowali zniszczone obiekty klasztorne, do których nie chcieli wracać ich właściciele, albo opuszczali je szybko dotychczasowi użytkownicy, jak benedyktyni-oliwetanie z Łądu czy franciszkanie-reformaci z Lutomska. Przełożeni salezjańscy, podejmując trud renowacji i konserwacji zabytków sztuki sakralnej, nie wybierali obiektów cenniejszych pod względem wartości artystycznej, historycznej przeszłości, wkładu w kulturę danego regionu czy stanu technicznego budynków, lecz kierowali się dobrem Kościoła i możliwością realizacji zadań wyznaczonych przez św. Jana Bosko. Takie – często niepewne – przedsięwzięcia, bez wcześniejszego ustalenia stanu prawnego i własnościowego, np. Czerwińsk, były związane z dużymi nakładami finansowymi. Po drugiej wojnie światowej, przez kilkadziesiąt lat, salezianie nie mogli liczyć na żadne wsparcie ze strony władz administracyjnych i państwowych. Wprost przeciwnie, wiele czasu i zabiegów pochłaniało „zdobywanie” materiałów budowlanych, a wszelkie koszty napraw ponosili sami użytkownicy.

Zaprezentowane zabytki sztuki sakralnej i wielopłaszczyznowy wkład w ich utrzymanie przez zakonników poprzednich pokoleń zasługuje w pełni na osobne, szczegółowe badania i opracowania. Problematyką powinni zająć się nie tylko historycy Kościoła, ale też historii sztuki i architektury, a nawet malarstwa.

SALESIAN ACQUISITION OF NEGLECTED MONASTIC HISTORICAL MONUMENTS OF SACRED ART IN POLAND IN THE YEARS 1898-1936

Summary

Among the goals of the Society of St Francis of Sales there is no mention about reconstruction and renovation of historical monuments of sacred art. The religious congregation “transplanted” from Italy (1892, 1898) had no time and no resources to construct new buildings for its educational

⁴⁷ Por. ASIW, T. Wspomnienia salezjanów 1939-1945, Ks. M. Płoski, Zakopane 1964, s. 1-2 (rękopis); ks. W. Dorobiała, Topolno 1979, s. 1-8 (mps).

activity among young men. This is why Salesians were taking over ruined and empty monasteries with churches that were offered them. The religious men, while preparing the premises for educational purposes were, at the same time, saving the remnants of material culture and preserving them for future generations. In the years 1898-1936 nine historical monuments served as a material basis for the pastoral activity conducted by them. Those included historical buildings in: Oświęcim, Różanystok, Łąd, Czerwińsk, Lutomiersk, Poznan, Lublin, Vilnius and Supraśl.

Keywords: Salesians, historical monuments, Marian sanctuaries, orphanages, convent schools

Nota o Autorze: Pietrzykowski Jan – dr hab. prof. UKSW, ksiądz, salezjanin, dyrektor Archiwum Salezjańskiego Inspektorii Warszawskiej, wykładowca historii Kościoła w Wyższym Seminarium Duchownym Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie nad Wartą, pracownik dydaktyczno-naukowy w Instytucie Historii na Wydziale Nauk Historycznych i Społecznych UKSW.

Słowa kluczowe: salezjanie, zabytki, sanktuaria maryjne, sierocińce, szkoły zakonne